

КІНОПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО КІНОРЕЖИСЕРА Р.Р. ЄФИМЕНКА

У даній статті досліджено життя і творчість видатного українського режисера телевізійного фільму Родіона Родіоновича Єфименка, його педагогічну діяльність на кінофакультеті Київського державного інституту театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого, творчі здобутки його учнів.

Ключові слова: Родіон Єфименко, Київський державний інститут театрального мистецтва, кінофакультет, майстерня, Вадим Чубасов.

In this article investigational life and creation of the prominent Ukrainian film director of the TV films Rodion R. Efimenko, his pedagogical activity in the cinema faculty of the Kyiv state institute of dramatic art named of I.K. Karpenko-Kariy, creative heritage of his pupils.

Key words: Rodion Efimenko, Kyiv state institute of dramatic art named of I.K. Karpenko-Kariy, cinemafaculty, workshop, Vadim Chubasov.

Проблема, якій присвячується дослідження, полягає в тому, що українськими кінознавцями фактично не досліджувалося життя, творчість і кінопедагогічна діяльність видатного українського режисера телевізійного фільму, Заслуженого працівника культури УРСР (1976), кінопедагога Родіона Родіоновича Єфименка (справжнє прізвище Юхименка), який в майстерні кінорежисерів документального кінофакультету Київського державного інституту театрального мистецтва (КДІТМ) імені І.К. Карпенка-Карого (нині Інститут екранних мистецтв (ІЕМ) Київського національного університету театру, кіно і театру (КНУТКТ) імені І.К. Карпенка-Карого) виховав цілу плеяду відомих українських і російських митців екрану.

Виходячи з проблеми, визначимо *мету дослідження*: розглянути та проаналізувати сторінки життя, творчості і кінопедагогічної діяльності відомого українського режисера телевізійного фільму, кінопедагога, Заслуженого працівника культури УРСР Р.Р. Єфименка.

Актуальність даного дослідження зумовлена потребою вивчення творчої і педагогічної спадщини провідних українських митців, які з тих чи інших причин опинилися поза зоною уваги радянських кінознавців.

Науковими завданнями нашої статті є дослідження життєвого і творчого шляху Р. Єфименка від студента об'єднаної майстерні акторів і режисерів театру Київського державного інституту театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого до провідного режисера телевізійного фільму; аналіз причин зміни майстра з уславленого українського режисера театру і кіно, актора, педагога, учня О.П. Довженка по режисерській лабораторії при Київській кінофабриці В.С. Довбищенка на не менш видатного українського режисера театру, актора, педагога, режисера-лаборанта Л.С. Курбаса, секретаря режисерського штабу

«Березоля» М.П. Верхацького; згадати телевізійні фільми, зняті митцем на Українській студії телевізійних фільмів «Укртелефільм»; реконструювати мало-відомі сторінки його педагогічної діяльності на кінофакультеті КДІТМ імені І.К. Карпенка-Карого в майстерні режисерів кіно, прослідкувати подальший творчий шлях його учнів.

У 1952 р. Родіон Єфименко поступив до Київського державного інституту театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого (нині Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого) на курс улавленого українського театрального і кінорежисера, педагога, учня О.П. Довженка з режисерської лабораторії на Київській кінофабриці (РЛККФ), Заслуженого діяча мистецтв УРСР (1946) Віктора Семеновича Довбищенка.

За своє коротке, але надзвичайно плідне і яскраве життя В. Довбищенко встиг багато зробити: зняв короткометражний художній фільм «Чий кандидат» (1937, у співавторстві з В. Галицьким), у театрі поставив понад 60 вистав, серед яких: «Скупий лицар» О. Пушкіна (1928), «Професор Мамлок» Ф. Вольфа (1935), «Лісова пісня» Лесі Українки (1939, 1949), «Украдене щастя» І. Франка (1945), «Одруження» М. Гоголя (1952).

Анна Вер писала, що з режисерською роботою Довбищенка тісно переплелась робота педагога. Працюючи ще в студіях (так тоді називалися навчальні заклади при театрах і кінофабриках), потім режисером у театрах, він весь час викладав «майстерність актора» і «режисуру»: «Молодий віком режисер, він уміло виховував молодь, прищеплював їй мистецькі ідеали, передавав набутий досвід акторської і режисерської майстерності. І молодь любить цю неспокійну людину і разом з нею поривається йти вперед» [1].

В. Довбищенко поєднував творчу роботу з педагогічною: доцент Київського державного інституту кінематографії (КДІК); викладач Акторської школи при Київській кінофабриці (АШККФ), Київського хореографічного технікуму (1935–1937), акторських і режисерських курсів при театрах, керівник курсу режисерів театру КДІТМ імені І.К. Карпенка-Карого (1947–1953). Викладав «Режисуру» та «Акторську майстерність». Паралельно з педагогічною і творчою роботами Довбищенко займався науковими розробками, готуючи хрестоматію.

Після війни В.С. Довбищенко продовжував поєднувати творчу роботу в театрі, педагогічну діяльність у навчальній студії при театрі з теоретичними дослідженнями в галузі режисури. Так, у 1947 р. він планував закінчити книгу про сучасне мистецтво режисури, роботу над якою розпочав ще під час навчання в Довженка та викладання в Акторській школі при Київській кінофабриці та Київському державному інституті кінематографії. На жаль, під час війни матеріали 1936–1941 рр. загинули, тому від 1945 р. робота була розпочата заново.

У 1948 р. виходять два упорядковані ним збірники – «Порадник режисера» та «Про мистецтво театру» [3], а у 1949 р. – книжка у співавторстві «В.С. Василько». В.С. Довбищенко написав понад 20 великих теоретичних статей і нарисів, присвячених проблемам подальшого розвитку радянського театру, питанням виховання режисерів театру і кіно, друкував рецензії на вистави.

1984 р., більш ніж за тридцять років після його смерті, вийшла книжка В.С. Довбищенка «Театр», яка активно використовується в навчальному процесі багатьох творчих вузів.

За активну творчу і педагогічну діяльність В.С. Довбищенку та його дружині Т.О. Вечора-Портнягині Указом Президії Верховної Ради УРСР у жовтні 1946 р. присвоєно звання «Заслуженого артиста УРСР» [2].

Віктор Семенович Довбищенко 27 березня 1947 р. став художнім керівником і головним режисером знову організованого Київського театру юного глядача (ТЮГ), у якому працював до 25 січня 1952 року.

Улітку 1947 р. В. Довбищенко набрав у Київському державному інституті театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого спільну режисерсько-акторську майстерню, у якій панував дух творчості, було багато планів, але почалася друга післявоєнна хвиля сталінських репресій, під час якої був несправедливо заарештований відомий в майбутньому кінорежисер-педагог В.Т. Денисенко. Це призвело до погіршення здоров'я вчителя, який, не зважаючи ні на що, плідно працював, поставивши в ТЮГу «Казки діда Свирида» Н. Забіли (1950), «Дванадцять місяців» С. Маршака (1950), «Зірку світа» Ц. Солодарь (1951), «Одруження» М. Гоголя (1951), «Сім'я» І. Попова (1952) [7].

У 1951 р. митець був художнім керівником Республіканської Олімпіади, у Київському державному театрі музичної комедії поставив «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненки. В цей час виходять дипломні вистави його учнів – «Єгор Буличов» М. Горького та «Дві родини» М. Кропивницького тощо.

На жаль, ми не маємо вражень Родіона Єфименка від першої зустрічі з В.С. Довбищенком, проте можемо зрозуміти як це відбувалося зі спогадів про вступні іспити студента першої майстерні Бориса Крижанівського: «Обличчя цієї людини, та й взагалі весь вигляд її – мене зразу ж вразили. Людина ця здавалася мені дуже немолодою (звичайно, коли тобі вісімнадцять, а співбесіднику вдвічі більше, то він видається старим) і зовні надто дивною, незвичною... Ніби і некрасивою, ба навіть і дуже некрасивою, але напрочуд чарівливою. І дещо опуклі очі, і велика шапка кучерявого волосся, і довгі тонкі руки... Та над усе – очі, очі ніби марсіанські, дуже великі, вони випромінювали уважність і ласку, і ніби заглядали до тебе в душу... весь цей чоловік ніби був огорнений (ба навіть не огорнений, а швидше випромінював всією постаттю) серпанком інтелігентності, ніжності й беззахисності.. Хто це був – я, повторюю, не знав – але якось одразу я проникнувся довірою до нього, відчув, що поет (одверто скажу, навіть подумав, що якийсь відомий поет), і мені чогось стало його жаль... Не знав навіть, чи то нинішня аберація пам'яті, чи й дійсно війнуло тоді на мене, молодого, юного, близькими скорботами цієї непересічної людини?... » [5].

Віктор Довбищенко – надзвичайно цікава і багатогранна особистість, тому його уроки були важливими, тільки їх Єфименко встиг отримати не дуже багато – всього один курс. Віктор Довбищенко тоді був важко хворим. Навіть щоденник митця 1953 р. мав підзаголовок «Книга болю» – фізичного та душевного.

З другого курсу, після смерті Довбищенка, осиротілій курс очолив патріарх української театральної педагогіки, відомий режисер і театрознавець, колишній «березилівець», режисер-лаборант, секретарь режисерського штабу «Березоля» Л.С. Курбаса Михайло Полієвктович Верхацький. Уроки цього видатного митця були не менш цікавими і корисними для подальшої творчої діяльності Р.Р. Єфименка.

1957 р. Родіон Єфименко отримав диплом «режисера драми», проте працював в театрі недовго – його манили екранні мистецтва: спочатку асистентом режисера потім режисером-постановником працював на Київській кіностудії

художніх фільмів (1957–1958), на Київській студії телебачення (1958–1965), з 1966 – на Київській студії «Укртелефільм», де зняв «Місто, в якому ми живемо» (1959), «Наші зустрічі» (1960), «Карнавал юності» (1961), «Свіччине весілля» (1962), «Останні» (1963), «Сторінка життя» (1964), «Добрий день, Києве» (1965), «Тут жив Кобзар» (1966), «Тридцять три хвилини мовчання» (1967), «Година над планетою» (1968), «Ятрань» (1969). Також він є автором сценарію, в основу якого покладено поему П. Тичини «Шевченко і Чернишевський», біографічні матеріали, записи в щоденнику, архівні матеріали) [8, 56–57].

На замовлення Державного комітету з радіомовлення та телебачення у 1969 р. в Київському державному інституті театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого було вперше здійснено прийом на курс режисури телевізійного фільму [4]. Майстром курсу було призначено Р.Р. Єфименка, який вже мав за своїми плечима декілька фільмів. Тим не менш, Родіон Єфименко запросив свого товариша і одногрупника з майстерні В.С. Довбищенка – М.П. Верхацького В.Л. Чубасова, який щойно закінчив аспірантуру ВДІКу, бути другим педагогом. Тому в багатьох українських і російських довідниках можна знайти в біографіях їх учнів три варіанти запису: «Випускник майстерні Р.Р. Єфименка–В.Л. Чубасова», «випускник майстерні Р.Р. Єфименка», «випускник майстерні В.Л. Чубасова».

До складу студентів цієї майстерні ввійшли студенти, які в подальшому славили українське й російське телебачення і кінематограф: Володимир Бортко, Анатолій Борсюк, Микола Малецький, Борис Небієрідзе, Володимир Попков.

Під час навчання студенти були присутні під час зйомок і монтажно-тонувального періодів стрічок Р. Єфименка «Пізнай себе» (1971, «Гран-прі» і Золота медаль Міжнародного фестивалю медико-санітарних фільмів, Варна, Болгарія, 1973), «Перший шторм» (1972).

Після випуску студентів Р.Р. Єфименко активно знімав. В його режисерському активі: «Сад дружби» (1976; диплом Всесоюзного огляду політичного телефільму, Львів, 1979), «Хто за? Хто проти?» (1977), «Наталка Полтавка» (1978), «Клятва біля прапора» (1981), «Країно моя – доле моя» (1981), «Республіка на колесах» (1983), «З днем народження» (1983), «Пісні Ігоря Шамо» (1984) тощо [8, 57].

Найвідомішим учнем майстерні Р. Єфименка – В. Чубасова є українсько-російський кінорежисер, сценарист, актор, народний артист Російської Федерації (2000), Народний артист України (2003) Володимир Володимирович Бортко (молодший), син театрального режисера Володимира Бортка (старшого) і актриси Марини Захаренко.

Після отримання диплому кінорежисера у 1974 р. Володимир Бортко працював асистентом режисера і режисером-постановником на Київській кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка (нині Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка). Від 1980 р. його життя пов'язане з кіностудією «Ленфільм» (м. Санкт-Петербург, Росія).

У його творчому здобутку майже два десятка художніх фільмів та серіалів, серед яких: «Канал» (1975); «Комісія із розслідування» (1978); «Мій батько – ідеаліст» (1980); «Без родини» (1984); «Блондинка за рогом» (1984); «Голос» (у кіноальманаху «Виняток без правил») (1986); «Один раз збрехнувши...» (1987); «Собаке серце» (1988); «Афганський злам» (1991); «Щастя вам, панове!» (1992) «Вулиці розбитих ліхтарів» (1996, у цьому телевізійному

серіалі Бортко працював під псевдонімом Ян Худокормов); «Цирк згорів, і клоуни розбіглися» (1998); «Бандитський Петербург. Фільм 1. Барон» (2000, телевізійний серіал); «Бандитський Петербург. Фільм 2. Адвокат» (2000, телевізійний серіал); «Ідіот» (2003, телевізійний серіал); «Майстер та Маргарита» (2005, телевізійний серіал); «Тарас Бульба» (2009).

Показово, що українець Бортко, проживаючи за межами України, зміг зняти три твори, «що не знімаються», двох видатних українських письменників, які писали за межами Батьківщини, – Михайла Булгакова та Миколи Гоголя.

Український і російський режисер ігрового і документального кіно, сценарист Микола Леонідович Малецький (нар. 9 травня 1946 р. в Києві) ще під час навчання на кінофакультеті зняв декілька телевізійних фільмів («Борис Тен», «Сьогодні» тощо), удостоєних призів на республіканських оглядах Української РСР.

Після отримання диплома почав працювати на Київській кіностудії художніх фільмів імені О.П. Довженка, на якій зняв художні фільми «Втеча з палацу» (1975), «Така вона гра» (спільно з іншим учнем Р.Р. Єфименка – В.Л. Чубасова В.М. Попковим, 1976), «Чекатимемо, повертайся» (1981), «Родинна справа» (1981), «Стрибок» (1985), «Поряд з вами» (1986). З 1989 р. живе і працює в Росії, де був режисером-постановником ігрових стрічок: «Фазис» піднімає вітрила» (1990), «Мелодрама із замахом на вбивство» (1992, Росія, Україна), «Сніданок з видом на Ельбрус» (1993).

На Російській центральній студії документальних фільмів і телебаченні зняв багато документальних фільмів і телевізійних передач: «Вершина Візбора» (1989), «Юрій Візбор. Доля і пісні» (1999), «Перші в історії» (1999), «Віктор Язиков. Вітер змін» (2000), «Юрій Сьомін. Дванадцятий гравець» (2002), «Інга Артамонова. Як не хочеться вмирати» (2003), «Венедикт Єрофєєв. “Москва – петушки”» (2003), «Воротарі» (2004), «Олена Калініна. На коні» (2004), «Валерій Газаєв – людина честі» (2006), «Динамо – ХХ століття» (2006), «По планеті на коні» (2006), «Острови. Юрій Візбор» (2008), «Острови. Юрій Богатирев» (2008), «Сергій Никоненко. Так я прийшов» (2008), «По лезу бритви» (2008), «Вгору по трасі, яка веде вниз» (2010) тощо.

М.Л. Малецький займається кінопедагогічною діяльністю – професор ВДІКу імені С.А. Герасимова.

Український режисер Борис Костянтинівич Небієрідзе (16 липня 1942 р., Тбілісі – 4 лютого 2008 р., Київ), після закінчення в 1967 р. Тбіліського політехнічного інституту вступив до кінофакультету КДІТМ. Під час навчання працював асистентом звукорежисера і звукорежисером студії «Укркінохроніка».

Після завершення 1974 р. майстерні Р.Р. Єфименка – В.Л. Чубасова Борис Небієрідзе став режисером кіностудії «Укртелефільм». У його творчому доробку «Осіньна дорога до мами» (1981), «Фауст» (1982), «Іванко і цар Поганін» (1984), «Червоні черевички» (1986), «Диск-жокей» (1988), «Гори димлять» (1989), «Фуфель» (1990), «Людина з команди “Альфа”» (1992), «Вбивство в Саншайн-Менор» (1992), «Алмази шаха» (1992), «Веселенька поїздка» (1994). У найтяжчі для українського кінематографа часи безгрошів'я Борис Небієрідзе знімає історичний телесеріал «Роксолана» («Настуня», 1995; «Улюблена дружина Халіфа», 1998), який популярний і донині. 2000 р. знімає кліп Павлу Зіброву «Істамбул»; 1998 р. ставить фільм «Сьоме кільце чаклунки».

Разом зі своїм однокурсником з режисерської майстерні Р.Р. Ефіменка – В.Л. Чубасова Володимиром Попковим знімає серіал «Лялька» (2002). Дружба і творча співпраця цих митців тривала багато років. Так, зокрема, Б. Небієрідзе знімався у фільмах В. Попкова «Груз без маркування» (1985) та «Серця трьох» (1992–1993). В останньому він, зокрема, втілює образ найманого вбивці Хосе Манчено. Завершальними режисерськими роботами Б.К. Небієрідзе є «Золоті парубки» (2005) та «Кривавий круг» (2007).

Український і російський кінорежисер, сценарист, актор Володимир Михайлович Попков (19 вересня 1941, Алма-Ата, Казахська РСР – 29 травня 2007, Київ, Україна) після закінчення у 1964 р. Костромського педагогічного інституту імені М.О. Некрасова працював учителем, потім вступив на кінофакультет КДІТМ в майстерню Р.Р. Ефіменка – В.Л. Чубасова.

Після отримання диплома кінорежисера 1974 р. В.М. Попков став працювати режисером Київської кіностудії художніх фільмів імені О.П. Довженка, де зняв художні фільми: «Така вона гра» (спільно з іншим учнем майстерні Р.Р. Ефіменка – В.Л. Чубасова М.Л. Малецьким, 1976), «Будьте готові, Ваша високість!» (1978); «Впізнай мене» (1979); «Ніжність до звіра, що реве» (1982); «Карусель» (1983); «Груз без маркування» (1984); «Рік теляти» (1986); «Грішник» (1988), «Допінг для ангелів» (1990). Найбільшу популярність режисерові принесли фільми «Серця трьох» (1992) і багатосерійний фільм «Графиня де Монсоро» (1997).

За останні десять років свого життя В.М. Попков зняв шість серіалів: «Слід перевертня» (2001), «Лялька» (12 серій, 2002, спільно з учнем Борисом Небієрідзе), «Попіл Фенікса» (2004), «Пороки та їх залицяльники» (2005), «Мій особистий ворог» (частини 1, 2, 2005), «Убити змія» (2007).

Український журналіст, режисер-документаліст, телеведучий, лауреат Шевченківської премії (1987), заслужений діяч мистецтв України (2004) Анатолій Давидович Борсюк після закінчення навчання в майстерні Р.Р. Ефіменка–В.Л. Чубасова у 1974–1989 рр. працював режисером вищої категорії на кіностудії «Київнаукфільм». У 1989–1993 рр. був художнім керівником і головою худради кіновідеостудії «Четвер». Від серпня 1996 – автор і ведучий програм телеканалу «1+1»: «Кіноностальгія», «Нічна розмова з жінкою», «Монологи», «Перший мільйон», «Подвійний доказ», «Чорним по білому», «Смачна країна». У 1999 рр. отримав нагороду національного телевізійного конкурсу «Золота Ера» за передачу «Монологи».

Анатолій Борсюк зняв вісім повнометражних науково-популярних і документальних фільмів, понад 20 короткометражних картин і рекламних роликів, зокрема: «Козловський» (1978, приз за кращий фільм-портрет на X кінофестивалі «Молодість»); «Метаморфози» (1979, почесний диплом XVII Міжнародного фестивалю короткометражних фільмів у Кракові, 1980); «Коріння трави (1981); «Подряпина на льоду» (1982; головний приз XV Всесоюзного кінофестивалю в Ленінграді, 1983); «Зірка Вавилова» (1984; головний приз XVI Всесоюзного кінофестивалю в Мінську, 1985); «Разом з Макаренком» (1987, медаль і премія імені А. Макаренка); «Окшулаг» (1991, почесний диплом I Всеукраїнського кінофестивалю); «Померти в Росії» (1992); «Ніч совка» (1993); «Ніка, котра...» (1995); «Відвідання» (1996).

А.Д. Борсюк у 1993–1998 рр. був художнім керівником курсу кінорежисерів Київського державного інституту театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-

Карого. Слід зауважити, що це був новий, експериментальний курс в українській педагогіці екранних мистецтв. 1992 р. на кафедрі режисури телебачення цього навчального закладу було запроваджено нову спеціалізацію – «Режисура відеофільму», яку розробляв і, відповідно, набрав перший курс саме Анатолій Борсюк. 1998 р. захистились учні А.Д. Борсюка: Олександр Володимирович Кириєнко рекламним роликот «Загадковий сюрприз» (30 хв.), Святослав Володимирович Феофілактот – відеофільмот «Данилко» (40 хв), Юлія Степанівна Лавор і Вікторія Ігорівна Козачище [6].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що поставлені наукові завдання виконані: досліджено життєвий і творчий шлях Р. Єфименка від студента об'єднаної майстерні акторів і режисерів театру Київського державного інституту театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого до провідного режисера телевізійного фільму; проаналізовано причину зміни майстра з уславленого українського режисера театру і кіно, актора, педагога, учня О.П. Довженка по режисерській лабораторії при Київській кінофабриці В.С. Довбищенка на не менш видатного українського режисера театру, актора, педагога, режисера-лаборанта Л.С. Курбаса, секретаря режисерського штабу «Березоля» М.П. Верхацького; перелічені телевізійні фільми, зняті митцем на Українській студії телевізійних фільмів «Укртелефільм»; реконструйовано маловідомі сторінки його педагогічної діяльності на кінофакультеті КДІТМ імені І.К. Карпенка-Карого в майстерні режисерів кіно, прослідковано подальший творчий шлях його учнів.

Тим не менш, перспективи наукових розвідок залишаються великими, оскільки специфіка кінопедагогічної діяльності Р.Р. Єфименка у майстерні режисерів кіно на кінофакультеті КДІТМ імені І.К. Карпенка-Карого ще не достатньо вивчена.

Література

1. *Вер Анна*. Думки вголос / Анна Вер // Мистецтво. – 1945. – 13 листопада.
2. *Довбищенко Віктор*. Автобіографія / Віктор Довбищенко // Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. Р-1193. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 5.
3. *Довбищенко В.* Про мистецтво театру [текст] / В. Довбищенко, Ю. Бобошко; [за заг. ред. І. Чабаненка]. – К. : Мистецтво, 1954. – 515 с.
4. Загальна характеристика кафедри «Режисура телебачення» // Мистецтво молодих – 2000: каталог дипломних робіт випускників КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого 1996–2000 / Академія мистецтв України; Національна спілка кінематографістів України; Міністерство культури і мистецтв України; КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого; [упор. І.Б. Зубавіна]. – К.: ВПП «Компас», 2000. – С. 17.
5. *Крижанівський Б.* Мельпомени вірний лицар... (до 75-річчя з дня народження В.С. Довбищенка) / Б. Крижанівський // Приватний архів О. А. Пазенко. – Арк. 5.
6. Мистецтво молодих – 2000 : каталог дипломних робіт випускників КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого 1996–2000 / Академія мистецтв України; Національна спілка кінематографістів України; Міністерство культури і мистецтв України; КДІТМ ім. І.К. Карпенка-Карого; [упор. І.Б. Зубавіна]. – К.: ВПП «Компас», 2000. – С. 23.
7. Особиста справа Довбищенка Віктора Семеновича // ДАК. – Ф. Р-1193. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 34.
8. Спілка кінематографістів України. – К. : Мистецтво, 1985. – 179 с.